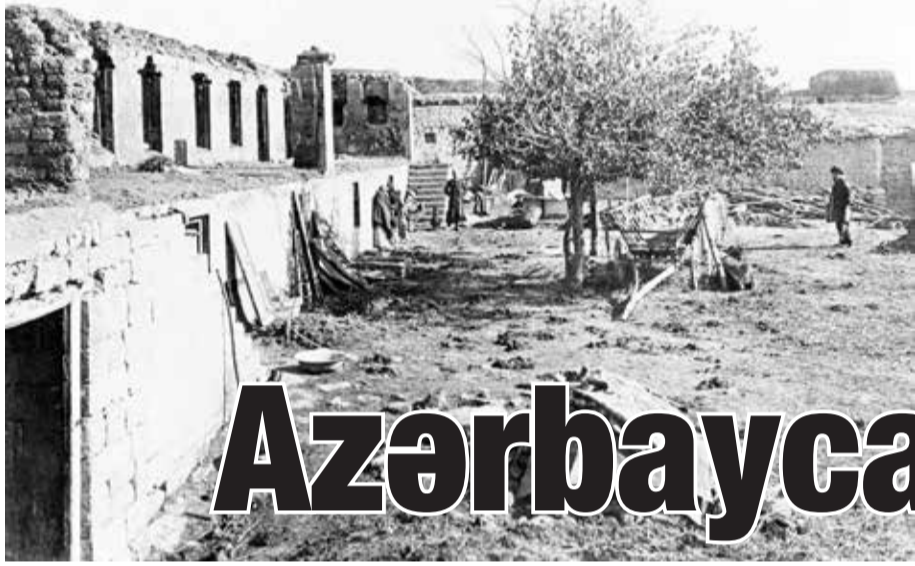


## Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

(əvvəli XQ-nin 9 fevral 2024-cü il tarixli sayında)

1918-ci ilin may–iyun aylarında ermənilər və A.Ozanyanın başçılığı ilə daşnak yaraqlıları Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdilər. Silahlı quldur dəstələri diyarda azərbaycanlı əhaliyə divan tutur, yaşayış məntəqələrini dağıdır, etnik təmizləmə siyasəti aparır, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər cür vəhşi vasitələrə əl atırdılar. Onlar Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda daşnak hökumətinə birləşdiriləcəyi barədə yalan məlumatlar yayır, bu yerlərin yenidən elan edilmiş Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər.



# Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi

## Yerli idarəetmə sisteminin yaradılması

Erməni daşnakları Naxçıvan qəzasının bir sıra kəndlərini və Culfaı işğal edən zaman – 1918-ci il mayın 17-də kapitan Xəlil bəyin başçılığı ilə türk hərbi heyəti Naxçıvana gəldi. O, bölgəyə gəldikdən sonra Naxçıvanı gözlənilən erməni təcavüzündən qorumaq üçün yerli gənclərdən könüllü hərbi dəstələr təşkil etməyə başladı.

Batım müqaviləsini əsas götürən Osmanlı dövləti qəti tədbirlər görməyə məcbur oldu, IX Orduya Naxçıvana kömək etməyi tapşırı. IX Ordunun tərkibində olan XI Qafqaz diviziyası 1918-ci il iyulun əvvəlində erməni dəstələrini məğlub edərək Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşdı. İyul ayının 20–21-də baş vermiş döyüşlərdən sonra şəhər erməni qüvvələrindən təmizləndi, Culfa isə azad edildi.

Naxçıvan bölgəsi türk qoşunlarının nəzarətinə keçdikdən sonra burada Osmanlı sistemində uyğun inzibati idarəetmə sistemi yaradılmağa başlandı. Alay komandiri Süreyya bəy qəza rəisi təyin edildi. Süreyya bəyin əmri ilə Naxçıvan Milli Komitəsi ləğv edilərək yerində jandarm, ədliyyə və bələdiyyə idarələri yaradıldı. Jandarm komandantlığına Məmməd Əli xan, onun müavinliyinə Qəni bəy Vəzirov, Bələdiyyə İdarəsinə rəis Cəfərqulu xan, üzvlər isə Hacı Abdulla Şeyxov və Tağı Nağdalıyev təyin edildilər. Ədliyyə məhkəməsinə isə Şeyx Kərim Axundzadə, Cabbar Kələntərov, Vəliqə Kəndlinski, Abbasqulu bəy Tahirov və İbrahim paşa Kəngərinski təyin olundular.

Bir müddət sonra ordunun Təbrizə gətirilməsi ilə əlaqədar Süreyya bəyin yerinə mayor Əli Şəfiq bəy təyin olundu, o isə öz növbəsində bir sıra inzibati dəyişikliklər etdi. Türk komandanlığı Naxçıvanda hərbi vəziyyət elan etdi, yerli əhaldən özünümüdafiə dəstələri təşkil edərək onlara hərbi təlim keçməyə başladı.

Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti oktyabrın 30-da Mudros sazişini imzalamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə Osmanlı dövləti Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı ingilislərin himayəsinə verməli idi. Siyasi vəziyyət həddindən artıq çətin və mürəkkəb idi.

## Araz-Türk Cümhuriyyəti

Noyabrın ilk günlərindən osmanlı qüvvələri Naxçıvanı tərk etməyə başladılar. Ordu komandanı Yaqub Şövcü paşanın

teleqramında göstərilirdi ki, tərxis olunan ehtiyat zabitlərindən Naxçıvan bölgəsində yaradılan təşkilatda işləmək istəyənlər orada qala bilərlər, ancaq osmanlı forması geyməsinlər. Alınan əmrə görə Xəlil bəy və yoldaşlarının bir qrupu Naxçıvanda qalırdı. Türk ordusu Naxçıvandan çıxandan sonra bölgədə 5 zabit və 300 əsgər qaldı.

1918-ci il noyabrın 18-də Naxçıvan diyarını və ətraf əraziləri erməni daşnaklarının işğalından qorumaq üçün Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı. Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaradılması təşəbbüsü ilə Naxçıvan, Şərur müsəlmanları çıxış etmiş və onların təklifi ilə ordubadlılar da bu siyasi tədbirə qoşulmuşlar. Araz-Türk Cümhuriyyətinin hakimiyyət strukturu formalaşdırılmış və Əmir bəy Nərimanbəyov hökumətin sədri se-

Milli Şuranın sədri Cəfərqulu xan 1919-cu il fevralın 26-da general-qubernator F.Lautenə məktub göndərərək bölgənin müsəlmanların iradəsinə əksinə olaraq, Ararat (Ermənistan) Respublikasına verilməsinə etiraz etdi. İngilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, digər tərəfdən daşnak Ermənistanının hakimiyyətinə verilməsi təklifini irəli sürürdülər. General Tomson erməni rəhbərlərinə təklif edirdi ki, Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycanı verilməsinə qəbul edərlərsə, Qars və Naxçıvanın onların nəzarəti altına keçməsinə kömək edəcəkdilər.

1919-cu il iyulun əvvəllərində ingilis qoşunları Naxçıvanı tərk etməyə başlayanda Naxçıvan əhalisi erməni işğalçılarına qarşı mübarizəyə başladı. Ermənilərə qarşı vuruşan könüllülərin sayı 10 min nəfərə çatırdı. İrəvanda səlahiyyətli nümayəndə M.Təkinski vasitəsi ilə Azərbaycan hökuməti naxçıvanlılara geniş siyasi, diplomatik və maliyyə yardımı göstərirdi.

Ermənilərin bölgədəki fəaliyyətinə son qoyulması ilə nəticələnən əsas hərbi hadisələr iyulun son günlərində baş verdi. Naxçıvan şəhəri ətrafında, Şahtaxtı, Yengicə və Noraşen stansiyalarında hərbi cəhətdən üstün olmalarına baxmayaraq erməni qüvvələri



Ermənilərin 1918-20 illərdə Naxçıvanda törətdikləri soyqırımlar.  
Genocides committed by armenians in 1918-20 years in Nakhchivan.

# Qədim türk yurdu –



məğlub edildilər, çoxlu silah-sursat, zirehli qatar ələ keçirildi. Xanlıqlar kəndi döyüşsüz təslim oldu, 5 zabit, 95 əsgər əsir alındı, 600 tüfəng qənimət götürüldü. Düşmənin Vedidə möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı, ermənilər burada 4 min canlı qüvvə itirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli parlamentdəki çıxışlarında Naxçıvanın öz gücü ilə erməniləri məğlub edərək ərazidən qovduqlarını və Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi.

İngilislərdən sonra ABŞ hərbi qüvvələri də Naxçıvana gəlib burada “bitərəf, neytral zona” yaratmaq istəyirdi. 1919-cu il avqustun 22-də Paris konfransının Ermənistanı Ali komissar təyin etdiyi polkovnik V.Haskel Ermənistanı çıxışında daşnakların bu ərazilərə qarşı irəli sürdükleri iddialarını müdafiə etmişdi. Bakıda AXC rəhbərləri ilə görüşündə isə bölgənin Azərbaycanın idarəçiliyində saxlanacağını bildirmişdi. V.Haskel Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz torpaqlarını əhatə edən “bitərəf zona” layihəsi AXC hökuməti tərəfindən qəbul edilmədi. Həmin layihəyə görə yerli hakimiyyət orqanları Amerika qubernatoruna tabe olmalı idi.

ABŞ heyətinin layihəsi əsasında Naxçıvanda general-qubernatorluğun yaradılması yerli azərbaycanlı əhalinin də kəskin etirazına səbəb oldu. Onların ABŞ nümayəndəsi ilə görüşündə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Vedibasar və Milistan əhalisinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olduğunu, bu ərazilərin iqtisadi, siyasi, mədəni və strateji cəhətdən

hissəsidir və bu diyar milli hakimiyyət orqanları tərəfindən idarə olunacaqdır.

Naxçıvan bölgəsindəki vəziyyət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətini və hökumətini ciddi surətdə narahat edirdi. 1919-cu il yanvarın 8-i və 25-də Naxçıvanda vəziyyət Azərbaycan parlamentində müzakirə edilmiş, yanvarın axırlarında isə İrəvan müsəlmanların həmyerlilər cəmiyyətinin nümayəndəsi Mirabbas Mirbağrovu kömək üçün Araz-Türk Cümhuriyyətinə göndərdi. M.Mirbağrovun heyəti 23 və 25 fevralda hökumət üzvləri və nümayəndələrlə görüşdü. Müzakirələr zamanı Naxçıvanın Azərbaycana birləşdirmək barədə akt tərtib edildi. Akt siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mənəvi məsələlərə aid bəndlərdən ibarət idi. Akti hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və əhalinin nümayəndələri imzaladılar və hökumət məhürü ilə təsdiq edildi.

M.Mirbağrov Naxçıvan səfərindən maraqlı nəticələr əldə etmiş və bu nəticələri Azərbaycan Nazirlər Şurasına təqdim etmişdi. Təkliflər Azərbaycan hökuməti tərəfindən nəzərə alındı. Azərbaycan hökuməti Naxçıvan bölgəsinin problemləri ilə sisteməlik məşğul olmağa başladı. Martın 16-da Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator vəzifəsində Ə.Haşımbəyov əvəz etdi.

Erməni işğalına son qoyulduqdan sonra bölgənin idarə edilməsində çox mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Əslində, hakimiyyət 3 qüvvənin: Azərbaycan hökumətinin bölgədəki nümayəndəsi-general-qubernator S.Cəmillinskiyin, Türkiyənin hərbi nümayəndəsi Xəlil bəyin və Kəlbəli xan və onun tərəfdarlarının əlində idi. Bölgənin ermənilərdən azad edilməsində onlar birgə mübarizə aparırdılar da hakimiyyət bölgüsündə, diyarın idarə edilməsində onlar arasında fikir ayrılıqları var idi. Bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə S.Cəmillinski Xəlil bəyi Naxçıvan qoşunlarının baş komandanı, rütbəsi artırılmış Kəlbəli xanı isə onun köməkçisi, eyni zamanda, Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri təyin etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrləri olmuş Ətəli xan Xoyski və Nəsim bəy Yusifbəyli imkanları daxilində Naxçıvan diyarına hərbi və maliyyə köməkliliyi göstərir, onun Azərbaycan ərazisi kimi qorunub saxlanılması üçün siyasi və diplomatik dəstək verirdilər.

(ardı var)

İsmayıl HACIYEV,  
AMEA Naxçıvan bölməsinin sədri,  
akademik